

Quran and Hadith Studies

Vol. 51, No. 1, Issue 102

Spring & summer 2019

DOI: <https://doi.org/10.22067/naqhs.v51i1.58222>

علوم قرآن و حدیث

سال پنجاه و یکم، شماره ۱، شماره پیاپی ۱۰۲

بهار و تابستان ۱۳۹۸، ص ۲۸۷-۲۶۳

بازشناخت شخصیت و گونه‌شناسی روایات «بُکیر بن اعین»*

سید جواد یوسفی

پژوهشگر پژوهشکده حدیث و دانش آموخته سطح چهار حوزه علمیه قم

Email: j.yousefi90@chmail.ir

چکیده

«بُکیر بن اعین» جزو راویان امام باقر (ع) و امام صادق (ع) و از خاندان عالم‌پرور «اعین» در کوفه است. صاحبان فهرست وی را صاحب اثر ندانسته و به همین دلیل از حیثه داوری آنان برکنار مانده است. تعداد ۱۱۴ روایت غیر تکراری از او در کتب اربعه نقل شده و مورد فتوای مؤلفان آن کتاب‌هاست، این میزان استفاده و تعامل آنها با روایت‌های «بکیر»، بررسی روایت‌های وی را ضروری می‌نماید. هدف نگاشته حاضر، ارتقای سطح اعتماد به «بکیر» است. نوشتار پیش رو به معرفی «بکیر»، خاندان و گونه‌شناسی روایت‌های وی پرداخته است. روایت‌های او در موضوع‌های فقه، اخلاق و کلام جمع‌آوری گردیده و در هر موضوع، باب‌های مختلف، بررسی و روایات آن باب تفکیک شده‌اند. اعتبار و اهمیت روایت‌ها نزد صاحب کتاب بررسی گردیده و نشان داده شده که مؤلف بر طبق آن فتوا داده یا به‌عنوان مؤید نظر خویش آورده است.

کلیدواژه‌ها: ابوالجهم، سنن، زراری، بُکیر بن اعین، آل اعین، کتب اربعه، راوی شناسی، علوم حدیث.

A study of the Character and Typology of the Narratives by Bukayr ibn A'yān

Seyed Javad Yousefi, Researcher at Hadith Research Center and the Fourth-Level Graduate of Qom Seminary

Abstract

"Bukayr ibn A'yān" is one of the narrators of Imam Bāqir (AS) and Imam Sādiq (AS), and a member of the scholar A'yān family in Kufa. In historical records, there is no work to his name, which explains the reason for his exclusion from the evaluation of critics. A total of 114 narratives have been narrated from him in the Four Books, which have served as the basis of fatwa issued by the authors of those books. This extensive application of narratives and interaction with Bukayr calls for a meticulous review of his narratives. The primary goal of this paper is to foster trust in Bukayr. In the following, Bukayr, his family, and the typology of his narratives are introduced. Hadiths narrated by him encompass subjects in jurisprudence, ethics and discourse and in each subject, diverse chapters and relevant narratives have been investigated separately. The credibility and importance of narratives in the view of the author are examined and it is investigated whether the author has issued fatwa on the basis of Bukayr's narratives or used them as evidence to support his views.

Keywords: Aboljahem, Sonson, Zorrāri, Bukayr ibn A'yān, A'yān Family, Four Books, Narratology, Hadith Sciences

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

برخی راویان در اسناد احادیث وجود دارند که در کتاب‌های فهرست و رجال نامی از آن‌ها برده نمی‌شود. به این بیان که برای آن‌ها بصورت مستقل عنوان وجود ندارد و در ذیل ترجمه سایر راویان یاد می‌شوند. تتبع در کتاب‌های رجال این نکته را پررنگ می‌کند که احکام توصیفی دانشیان فنّ شامل حال صاحبان اثر حدیثی یا پیرا حدیثی می‌شود. بنابراین برای راویان شفاهی و غیرصاحب اثر مدخلی در آن کتاب‌ها نیست. از جمله راویانی که مستقل نام برده نشده‌اند «بُکیر بن اعین» از صحابی صادقین علیهما السلام است.

بیت «اعین» در کوفه از بیوتات معروف در نیمه اول قرن دوم هجری است. بسیاری از افراد این خانواده از زمان امام سجاد (ع) تا غیبت صغری در زمره راویان اهل بیت بودند و «بُکیر بن اعین» از آن بیت است. او جزء اصحاب امام باقر (ع) و امام صادق (ع) بوده و از آنها نقل روایت کرده است. کتب اربعه ۱۱۴ روایت از وی نقل کرده‌اند. برخی کتاب‌های رجال نیز او را «ممدوح» و یا «حسن» دانسته‌اند (حلی، الرجال، ۷۱، ش ۲۴۱).

با توجه به تعداد روایت‌های وی، پژوهش حاضر درصدد معرفی وی برآمد که آیا وی مورد اعتماد و تقه

است؟

مقاله‌هایی درباره «بُکیر بن اعین» نوشته شده (ر.ک: نهان‌اندیان، زهرا؛ اصغری نژاد، محمد) که به جمع‌آوری و نقل مطالب کتاب‌های رجال پرداخته‌اند. از مختصات نوشتار پیش‌رو، گونه‌شناسی روایت‌های «بُکیر» در کتب اربعه و سامان بخشیدن آن‌ها در موضوعات فقهی، اخلاقی و کلامی است. نوع روایت‌های وی در هر باب از موضوعات فوق مورد تحقیق قرار گرفته و نحوه استفاده مؤلفان کتاب‌ها از این روایت‌ها در جدول‌هایی نشان داده شده است.

نوشته حاضر بر اساس روش کتابخانه‌ای و استفاده از نرم‌افزارهای مرکز کامپیوتری تحقیقات علوم اسلامی نور تدوین شده است (نرم‌افزارهای: جامع الاحادیث ۳/۵، درایه النور ۱/۲، جامع فقه اهل بیت ع ۲). این نگاشته در دو بخش ذیل به سامان رسیده است:

الف) شناخت شخصیت و خاندان «بُکیر»: در این بخش به معرفی خاندان «بُکیر بن اعین» پرداخته می‌شود. شخصیت وی در جوامع روایی معرفی شده و استادان و شاگردان وی ذکر می‌شوند.

ب) گونه‌شناسی روایت‌های «بُکیر»: به منظور شناخت انواع آنها در کتب اربعه تنظیم شده و جدول‌هایی برای تفکیک موضوعی روایت‌های او در ابواب مختلف ترسیم شده‌اند.

الف) شخصیت و خانواده «بُکیر»

یکی از عوامل مؤثر بر تربیت، خانواده است. خانواده اهل علم و تقوا، زمینه رشد علمی و عملی را برای فرزند خود فراهم می‌کند. در گام نخست برای شناخت «بُکیر» به سابقه و تبار او پرداخته می‌شود. ابتدا به خاندان^۱ او اشاره و سپس شخصیت علمی وی بررسی می‌گردد.

۱. خاندان و اولاد اَعین

«اَعین» پدر «بُکیر»، برده‌ای از اهل روم بود. مردی از بنی شیبان وی را خرید و به بهترین وجه تربیت نمود. اَعین مسلمان شد و قرآن را حفظ کرد، با ادبیات آشنا و ادیب نام‌آوری شد. پدر اَعین، راهب بود و سُنسن^۲ نام داشت. خاندان اَعین به اسامی مختلفی شهرت یافتند، مانند: آل اَعین، بکریون،^۳ شیبانی (سمعانی، ۴۸۲/۳)، زراری (همان، ۲۷۸/۶).

احسانی فر، (۱۳۸۹ش) می‌نویسد: از مطالب قابل توجه در تاریخ حدیث شیعه، مسأله بیوتات حدیثی است؛ خاندان‌هایی که همه و یا تعدادی از آنها در کار نشر حدیث و آموزش فقه و علوم دینی سهیم بودند. «آل اَعین» بزرگترین خاندان علمی شیعی در کوفه بود. بسیاری از افراد این خاندان از اصحاب ائمه علیهم السلام و روایان بزرگ و فقها بودند. از زمان امام سجاد علیه السلام تا ابتدای غیبت صغری روایان این خاندان بالغ بر شصت نفر هستند (زراری، رساله اَبی غالب الزراری، ۱۱۴). بحرالعلوم (الفوائد الرجالیه، ۱/ ۲۲۲) با ذکر این نکته که مدایح «آل اَعین» فراوان است، در وجه تمایز آنان نسبت به دیگر خاندان‌های کوفه، خصایص ذیل را عنوان کرده است:

بزرگترین خاندان شیعی، عظیم‌الشان‌ترین آن‌ها، عالم‌ترین خاندان (به طوری که در میان آنها محدث، فقیه، ادیب و قاری زیاد بوده است) و دیرپاترین آن‌ها از لحاظ زمان.

«آل اَعین» علاوه بر ربودن گوی سبقت از دیگران در میادین علم و دانش، فعالیت‌های سیاسی نیز داشتند، حکام ظالم اموی و عباسی همواره نگران دشمنی آن‌ها بودند؛ آن چنان که حجاج بن یوسف ثقفی، وقتی برای زمام‌داری به عراق آمد، نگرانی خود را از این دودمان این‌گونه ابراز کرد: «با وجود یک مرد از آل

۱. (خاندان: تبار، دودمان، قبیله و خانواده. نقش کوفه در گسترش تشیع، ۱۷۱؛ لغت نامه دهخدا، ۹۴۱۸/۶).

۲. (بالمهملتین المضمومتین و النونین، ابن داود حلی (الرجال)، ص ۷۲، رقم ۲۵۷) نام داشت (ابن ندیم، ۴۰۲).

۳. «بکر بن وائل»: اتحادیه‌ای قدیمی است، متشکل از قبایل عرب مرکز، مشرق و شمال جزیره العرب. «بکر بن وائل» از قبایل بزرگ و گسترده عرب جاهلی بود که بعد از اسلام نیز با مسلمان شدن، ادامه حیات دادند و برای صیانت از خود در مناطق مختلف، اتحادیه‌ای به همین نام تشکیل دادند. دیار «بکر» محلی در جنوب ترکیه امروزی است که به علت سکونت قبایل «بکر بن وائل» در آن به این نام خوانده می‌شود. این قبائل به چند دسته تقسیم می‌شدند. قبیله بنی شیبان، قبیله بنی حنیفه، قبیله بنی قیس بن ثعلبه، قبیله بنی عجل، قبیله بنی یشکور. این قبایل در جنگ ذوقفار با یکدیگر متحد شدند و با سپاه خسرو پرویز جنگیدند. رک: پایگاه دانشنامه جهان اسلام، مدخل «بساء»، www.arab-ency.com، www.baniwael.blogfa.com، www.mosوعة العربية، www.rch.ac.ir/article/Details/6612، وبلاگ بنی وائل، www.ency.com، پایگاه ویکی پدیا fa.wikipedia.org/wiki/بکر_بن_وائل.

اعین، حکومت برای ما هموار نمی‌شود.» (زراری، همان، ۴۱). ابوغالب زراری (همان، ۱۳۲) از جمله دانشمندان «آل اعین» و از نوادگان «بُکیر» است. وی می‌نویسد: «عبدالملک بن اعین، اولین شیعه از آن خاندان بود. سپس حمران بن اعین به تشویق ابوخالد کابلی - از ثقات امام سجاد علیه‌السلام - مذهب تشیع اختیار کرد.» همچنین می‌نویسد: «جدّ ما سلیمان، اولین کسی بود که به زراره، صحابی امام صادق علیه‌السلام نسبت داده شد، زمانی که امام هادی علیه‌السلام در تویع شریف، به جهت حفظ جان وی از روی تقیه این‌گونه فرمودند؛^۲ سپس توسعه یافت و همه ما به این نام معروف گشتیم.»

نعمتی می‌نویسد: بیشتر دانشمندان این خاندان با امامان شیعه علیهم‌السلام ارتباط داشتند و با تألیفات خود در رشته‌های مختلف، نقش مهمی در گسترش احادیث اهل بیت علیهم‌السلام ایفا کردند. محل سکونت این خاندان در نزدیک بیت بنی‌شیمان بود و در مسجد «خطه» اقامه نماز می‌نمودند. امام صادق علیه‌السلام زمان سکونت در کوفه به آن مسجد وارد شده و نماز خوانده‌اند (نقش کوفه در گسترش تشیع تا قرن چهارم هجری، ۱۷۱).

ابوغالب (زراری، رساله‌ی اَبی غالب الزراری، ۱۱۶) جایگاه علمی خانواده خود را این‌گونه توصیف می‌کند: «تعداد زیادی از خاندان ما راوی حدیث هستند، به طوری که تعداد غیر راویان بسیار ناچیز است... بنابراین چه که ابوطالب انباری برایم گفته: فرزندان اعین عبارتند از: عبدالملک، حُمران، زراره، بکیر و عبدالرحمن که اینها از فرزندان معروف و بزرگ وی هستند، قَعْنَب (بر وزن جعفر و عقرب) (مرتضی زبیدی، ۲/ ۳۳۴؛ ابن منظور، ۱/ ۶۸۴؛ مدنی شیرازی، ۲/ ۴۰۷) و مالک و ملیک غیر معروف هستند. «اعین» دختری داشت معروف به «أم‌الأسود» و او اولین کسی است که شیعه شده است. فرزندان زراره عبارتند از: حسین، یحیی، رومی، حسن، عبیدالله و عبدالله. فرزندان بُکیر عبارتند از: عبدالله، عبدالحمید، جهم^۳ و عبدالاعلی. فرزندان حمران عبارتند از: حمزه، عقبه و محمد. فرزندان عبدالملک نیز

۱. بهترین و قدیمی‌ترین زندگی‌نامه فرزندان «بُکیر» در رساله‌ای مندرج است که ابوغالب، به قصد اجازه روایت کتب خود و خاندانش و آنچه از کتب گذشتگان نزدش بوده، برای نواده خود، ابو طاهر محمد بن عبیدالله بن احمد شیبانی زراری، نوشته است. ابوغالب زاری، احمد بن محمد بن محمد بن سلیمان بن الحسن بن الجهم بن عبدالله بن بُکیر بن اعین. کان ابوغالب رحمه الله شیخ علماء عصره و بقیه آل اعین و له فی بیان احوالهم و رجالهم رساله عهد فیها الی ابن ابنه محمد بن عبیدالله بن احمد. و هو آخر من عرف من هذا البيت... (بحر العلوم، الفوائد الرجالیة، ۱/ ۲۲۲).

۲. نخستین بار این نسبت در کلام امام هادی علیه‌السلام خطاب به یکی از نوادگان «بُکیر بن اعین» به نام محمد بن سلیمان یا پدرش سلیمان بن حسن بن جهم بن بُکیر، جد پدری ابوغالب داده شد. امام به منظور حفظ جان او و رعایت تقیه، نام اصلی وی را نبردند و او را به زراره عالم‌ترین شخصیت آل اعین منسوب ساختند تا از این رهگذر تجلیلی از مقام شامخ زراره نیز شده باشد. امام در این باره فرمودند: «و اما الزراری رعا الله» (و اما زراری که خداوند حفظش کند). از آن به بعد بر دیگر افراد این خاندان زراری اطلاق گردید (حسینی جلالی، محمدرضا، معجم‌الاعلام، ۲۰۲).

۳. الجهم: بالجیم المفتوحه، و الهاء المكسوره، و المیم (ککف: الوجه الغلیظ)؛ مامقانی، تنقیح المقال، ۱۳/ ۵۶، رقم ۳۲۳۸؛ مرتضی زبیدی، تاج العروس، ۱۶/ ۱۲۳؛ ابن منظور، ۱۲/ ۱۱۰.

عبارتند از: محمد، ضریس و علی. فرزندان عبدالرحمن عبارتند از: أعین، حمران، سمیع، عباس، ابراهیم و إسحاق. فرزندان عبدالله بن بکیر عبارتند از: رحبان (محمد)، حسین و علی. نسب دیگر فرزندان از کتاب ابی جعفر ابن الصباح افتاده است.»

بحرالعلوم (الفواید الرجالیه، ۱/ ۲۲۲) می‌نویسد: «مشاهیر آل اعین عبارتند از: حمران، زراره، عبدالملک، بُکیر بن اعین، حمزه بن حمران، عبیدالله بن زراره، ضریس بن عبدالملک، عبدالله بن بُکیر، محمد بن عبدالله بن زراره، حسن بن الجهم بن بُکیر، سلیمان بن الحسن بن الجهم، ابوطاهر محمد بن سلیمان بن الحسن، ابوغالب احمد بن محمد بن محمد بن سلیمان که ابوغالب رحمه الله بزرگ علماء زمان خویش بود.»

آل اعین مشهور در فقه و دوستی اهل بیت علیهم السلام و صاحب تألیف‌ها و اصول زیادی بودند، آنها روایت‌های بسیاری از اهل بیت علیهم السلام نقل کرده‌اند. دانشمندان این خاندان با تألیفات خود در رشته‌های مختلف نقش مهمی در گسترش احادیث اهل بیت علیهم السلام ایفا نمودند و هریک در عصر خود از دانشمندان و فقه‌های برجسته به‌شمار می‌رفتند (نعمتی، ۱۷۱؛ طوسی، الفهرست، ۷۴).

۲. طبقه و جایگاه «بُکیر»

راویان دارای نقش‌هایی هستند. در یک تقسیم‌بندی آن‌ها به سه دسته: صاحب اثر، ناقل آثار دیگران، مؤلف و همچنین ناقل سایر آثار تقسیم می‌شوند.

تتبع در کتاب‌های فهرست و رجال این حقیقت را واضح می‌کند، روش مؤلفان آن کتاب‌ها یادکرد از راویان صاحب اثر حدیثی یا پیرا حدیثی است. در کتاب‌های فهرست، هیچ کتاب و یا اثری برای «بُکیر» ذکر نگردیده و بنابراین در این کتاب‌ها به‌طور مستقل نامی از او وجود ندارد. بلکه در ضمن افراد دیگر - مانند: زراره، حمران، عبدالله بن بُکیر و یا شاگردان «بُکیر» - نام او را ذکر کرده‌اند. (طوسی، الفهرست، ۲۰۹، رقم ۳۱۲؛ همو، اختیار معرفة الرجال، ۱۶۱، رقم ۲۷۱). از میان کتاب‌های متأخر، کتاب تنقیح المقال به شخصیت رجالی او پرداخته و وثاقت وی را بیان کرده است (ماهقانی، ۱۳/ ۵۶، رقم ۳۲۳۸) بیشتر کتاب‌های فهرست و رجال (برقی، الرجال، ۱۴-۱۶؛ طوسی، رجال الطوسی، ۱۰۹ و ۱۵۷؛ نجاشی، ۲۶۰، رقم ۶۸۱؛ ابن داود حلی، الرجال، ص ۲۴۵، رقم ۱۰۳۴۶ و ص ۷۲، رقم ۲۵۷؛ علامه حلی، خلاصه الاقوال، ص ۲۸، رقم ۵ و ص ۱۰۰، رقم ۴۶؛ مازندرانی حائری، منتهی المقال، ۲/ ۱۷۴) به عبارت «مشکور مات علی الاستقامه» اکتفا کرده‌اند.

از کشی (طوسی، اختیار معرفة الرجال، ۱۷۹، رقم ۳۱۲) نقل شده: «فضاله بن ایوب از بُکیر بن اعین نقل می‌کند: اولین مرتبه‌ای که حج مشرف شدم، در منی سراغ خیمه امام صادق (ع) را گرفتم، وقتی وارد

خیمه شدم تعدادی از افراد را دیدم که حضرت در بین آن‌ها نبودند، ایشان در گوشه‌ای از خیمه در حال حجامت بودند و فرمودند: آیا از بنی اعین هستی؟ عرض کردم: بله. فرمودند: کدام یک از آن‌ها؟ عرض کردم: بُکیر بن اعین. از برادرم حمران سؤال فرمودند: عرض کردم علی‌رغم این‌که دوست داشت شما را زیارت کند، به حج مشرف نشد و به شما سلام رساند. امام فرمودند: سلام بر تو و او، حمران مؤمنی از اهل بهشت است که هیچ وقت شک نکرد (و مرتد نگشت)، هرگز، به خدا سوگند هرگز.» همچنین می‌نویسد (همان، ۱۸۱، رقم ۳۱۵): «او برادر زراره و از راویان و شاگردان امام باقر و امام صادق (ع) است. در زمان حیات امام صادق (ع) وفات یافت. وقتی خبر وفات وی به حضرت رسید، ایشان فرمودند: «اما واللّه لقد أنزله الله بین رسول الله و امیرالمؤمنین صلوات الله علیهما.»^۱

در جایی دیگر (همان، رقم ۳۱۵) می‌نویسد: «عبیدالله بن زراره می‌گوید: در ایام جوانی بودم که خدمت امام صادق (ع) رسیدم، ایشان از «بُکیر» یاد کردند و فرمودند: «خدا، بُکیر را رحمت نماید که وظیفه خویش را به درستی انجام داد.»

علامه حلی (خلاصه الاقوال، ۲۸) می‌نویسد: «مشکور، مات علی الاستقامة». کشی (طوسی، اختیار معرفة الرجال، ۱۶۱، رقم ۲۷۰) می‌نویسد: «الحسن بن علی بن یقظین قال حدثني المشايخ أن حمران و زراره و عبدالملك و بکیرا و عبدالرحمن بنی اعین كانوا مستقیمین». مامقانی می‌نویسد: «... در مورد «بکیر بن اعین»، غیراز وثاقت و جلالت، حکم دیگری نمی‌توان کرد. از علما و خبرگان رجال تعجب می‌کنم، چگونگی وی را ممدوح یا حسن می‌دانند؟ به‌هرحال، من جزم و یقین به وثاقت او دارم و بی‌شک روایت‌های او نزد من، صحیح است.» (۵۶/۱۳).

سال ولادت و رحلت «بکیر بن اعین» مشخص نیست. شیخ طوسی (رجال الطوسی، ۱۷۰، رقم ۱۹۹۲) می‌نویسد: بُکیر بن اعین، اهل کوفه بود و کنیه وی اباعبدالله است. او در زمان حیات حضرت امام صادق علیه‌السلام از دنیا رفت.»

اساتید

«بکیر» از محضر معصومان علیهم‌السلام بهره فراوان برده و بیشتر روایت‌ها را به صورت مستقیم از ایشان دریافت نموده است. کتب اربعه ۱۱۴ روایت را از «بُکیر» با ۱۶۶ سند نقل کرده‌اند که عبارت است از:^۲

*امام باقر علیه‌السلام: ۹۷ روایت

۱. ترجمه: سوگند به خدا، خداوند او را در محضر رسول الله و امیرالمؤمنین صلوات الله علیهما فرود آورد و مورد استقبال ایشان قرار گرفت.
۲. آمار ارایه شده، طبق نرم افزار درایه النور ۱/۲ است. در جستجوی این بخش و بخش راویان ائمه علیهم‌السلام واژگان کلیدی مذکور استفاده شده‌اند.

*امام صادق علیه السلام: ۴۹ روایت

*مضمّر (امام باقر یا امام صادق علیهما السلام): ۱۸ روایت

*معصوم علیه السلام: ۱ روایت

*زراره: ۱ روایت

هر چه سند حدیث تا معصوم واسطه کمتری داشته باشد، اعتبار بیشتری دارد (احسانی فر، ۱۷۱). آمار فوق نشان دهنده میزان فراوانی و انحصار نقل روایت‌های «بُکیر» از معصومان علیهم السلام است، یعنی وی روایات خویش را فقط از امامان علیهم السلام نقل نموده است و جایگاه راوی نزد معصومان علیهم السلام از مهمترین قراین اعتماد است (همان، ۱۵۲).

شاگردان

معمولاً قوت علمی استاد، در شاگردان اثر می‌گذارد و می‌توان با شناسایی شاگردان به توان علمی استاد پی‌برد (همان، ۱۵۷). هر چه روایات از افرادی مثل اصحاب اجماع و مشایخ ثقات باشد، اعتبار بیشتری دارد (همان، ۱۷۲) و می‌تواند دلیلی برای توثیق وی باشد؛ همان‌گونه که نقل زیاد اجلاء از یک فرد می‌تواند دلیلی برای صحت حدیث‌های وی باشد. بیش از ۱۸ نفر از راویان، روایت‌های «بُکیر» را نقل کرده‌اند. نام برخی از آن‌ها که جزو اجلاء شیعه هستند، در جدول ذیل آمده است.

ردیف	نام راوی	تعداد روایت
۱	عمر بن اذینه	۶۶
۲	حریر بن عبدالله سجستانی	۱۴
۳	علی بن رئاب کوفی	۱۱
۴	عبدالله بن بُکیر بن اعین	۹
۵	عبدالرحمن بن الحجاج البجلی	۷
۶	ابراهیم ابو ایوب الخزاز	۵
۷	الحسن بن محبوب السراد ^۱	۴
۸	جمیل بن دراج	۳
۹	محمد بن خالد برقی	۳
۱۰	ابان بن عثمان بن الاحمر	۲
۱۱	جمیل بن صالح	۲

۱. در مورد این شخص اشکال وجود دارد که در ادامه بررسی می‌گردد.

۱۲	زراره بن اعین	۲
۱۳	صالح بن سعید ابو سعید القمط	۲
۱۴	علی بن سعید	۲
۱۵	الحسن بن الجهم بن بُکیر بن اعین	۱
۱۶	الحسن بن محمد بن سماعه	۱
۱۷	عبدالله بن مسکان	۱
۱۸	یونس بن عبدالرحمن	۱

چند نکته در مورد راویان «بُکیر بن اعین» مورد توجه است:

معرفی اجمالی شاگردان سرشناس

رفع تناقض موجود درباره بعضی شاگردان

راویان سرشناس

در میان افرادی که از «بُکیر» روایت نقل کرده‌اند، نام‌هایی وجود دارد که بیشتر قابل توجه بوده و از اصحاب اجماع هستند. برخی مانند حرین بن عبدالله، کتاب‌های مختلفی داشتند که همه آن‌ها جزو اصول بود و این، نشان دهنده جایگاه علمی یک مؤلف است که نوشته‌های وی مورد اعتماد و نقل قرار گرفته است. اصحاب اجماع در عصر خود به عنوان مرجع روایان شیعه و کارشناسان فقه و حدیث بودند و رأی آنان در صحت و سقم یک روایت، برای راویان دیگر معتبر بود. این مرجعیت علمی ناشی از تربیت ویژه امامان علیهم السلام نسبت به این گروه و آشنایی خوب آنها با اصول و قواعد استدلال بود. در مورد اصحاب اجماع^۱ نیز گفته‌اند: هر آنچه آنان نقل می‌کنند صحیح است و اگر قرار باشد این عده و روایات آنها حذف شود، دیگر از مذهب امامیه مخصوصاً فقه امامی چیزی باقی نمی‌ماند. باز معرفی بعضی از آنان که در زمره راویان «بُکیر» هستند، در شناخت وی مؤثر است که عبارتند از:

(۱) زراره بن اعین

وی برادر «بُکیر»، از خواص اصحاب امام صادق علیه السلام و اصحاب اجماع بود. امام صادق علیه السلام او را به صورت کامل تأیید نمودند و مردم را تشویق می‌کردند تا از «زراره» و مجالس وی استفاده نمایند (نجاشی، ۱۷۵؛ طوسی، رجال الطوسی، ۳۳۷؛ همو، ۱۳۳-۱۳۹ و ۱۴۱ و ۱۴۳-۱۶۰ و ۱۶۹ و ۱۷۰ و ۲۳۸ و ۲۴۰؛ علامه حلی، خلاصه الاقوال، ۷۶).

۱. رک: سیحانی، ۱۶۸. (اصحاب اجماع را در سه طبقه دسته‌بندی نموده‌اند؛ اصحاب امام باقر و امام صادق علیهما السلام، اصحاب امام صادق علیه السلام، اصحاب امام موسی کاظم و امام رضا علیهما السلام).

(۲) جمیل بن دراج

وی از اصحاب اجماع است (ر.ک: نجاشی، ۱۲۷؛ علامه حلی، خلاصه الاقوال، ۳۴؛ طوسی، اختیار معرفة الرجال، ۱۳۴ و ۲۱۱ و ۲۵۲ و ۳۷۵؛ همو، الفهرست، ۱۱۴).

(۳) عبدالله بن بُکیر بن اعین

وی در زمره اصحاب اجماع قرار دارد (طوسی، الفهرست، ۳۰۴؛ همو، تهذیب الأحکام، ۱۴۴ و ۳۴۵ و ۳۷۵؛ علامه حلی، خلاصه الاقوال، ۱۰۷).

(۴) عبدالله بن مسکان

وی از اصحاب اجماع است (ر.ک: نجاشی، ۲۱۵، رقم ۵۵۹؛ طوسی، اختیار معرفة الرجال، ۳۷۵، رقم ۷۰۵؛ علامه حلی، خلاصه الاقوال، ۱۰۶، رقم ۲۲).

(۵) یونس بن عبدالرحمن

وی از اصحاب اجماع و از ثقات اصحاب امام رضا علیه السلام است و حضرت از او به عنوان سلمان فارسی در زمان خودش یاد نمودند (طوسی، اختیار معرفة الرجال، ۴۸۶، رقم ۹۱۹). طعن‌هایی که در مورد وی وجود دارد از روی تقیه است (ر.ک: نجاشی، ۴۴۷؛ طوسی، رجال الطوسی، ۳۴۶ و ۳۶۸؛ همو، الفهرست، ۵۱۲؛ همو، اختیار معرفة الرجال، ۲۸۵ و ۴۸۳ و ۴۸۴-۴۹۲ و ۴۹۵-۴۹۷ و ۵۰۱ و ۵۵۶ و ۵۸۷ و ۵۹۰-۵۹۱؛ علامه حلی، خلاصه الاقوال، ۱۸۴؛ ابن داود حلی، الرجال، ۵۲۸).

(۶) عمر بن اُذَینه

عمر بن محمد بن عبدالرحمن بن اذینه^۱ از اصحاب امام صادق و امام کاظم علیهما السلام است. او شیخ و وجه بصریون بود و از راویان ثقه دارای کتاب است که روایت‌های خود را به وسیله مکاتبه‌ای که با امام داشت، نقل کرده است (ر.ک: نجاشی، ۲۸۳، رقم ۷۵۲؛ طوسی، الفهرست، ۳۲۴، رقم ۵۰۴؛ همو، رجال الطوسی، ۲۵۴، رقم ۳۵۷۳ و ص ۳۱۳، رقم ۶۵۵ و ص ۳۳۹، رقم ۵۰۴۷؛ همو، اختیار معرفة الرجال، ۳۳۵، رقم ۶۱۲؛ برقی، الرجال، ۲۱؛ ابن داود حلی، الرجال، ۲۵۷، رقم ۱۰۹۱ و ۱۱۱۰).

(۷) حسن بن محمد بن سماعه

علمای رجال، فقه و روایت او را توثیق نموده‌اند (ر.ک: نجاشی، ۴۱ و ۲۵۵؛ طوسی، الفهرست، ۱۳۴؛ همو، اختیار معرفة الرجال، ۴۶۹؛ علامه حلی، خلاصه الاقوال، ۲۱۲).

(۸) حریر بن عبدالله سجستانی

او از راویان ثقه و مجاهدان مخالف خوارج در منطقه سجستان بود (ر.ک: نجاشی، ۱۴۵؛ طوسی،

۱. علامه حلی، خلاصه الاقوال، ۱۱۹: بضم الهمزة و فتح الذال المعجمة و سکون الباء المنقطه تحتها نقطتين و فتح النون.

الفهرست، ۱۶۲؛ همو، اختیار معرفة الرجال، ۳۳۶ و ۳۸۴ و ۳۸۵؛ علامه حلی، خلاصه الاقوال، ۶۳؛ ابن داود حلی، الرجال، ۱۰۳).

تناقض‌های موجود در اسامی بعضی شاگردان

اسناد برخی روایت‌های نقل شده از «بُکیر» تناقض‌هایی دارد که بر اساس علم طبقات صحیح نیست که البته با دقت نظر برطرف می‌گردد. به‌عنوان نمونه: چهار سند در تهذیب الاحکام (طوسی، تهذیب الأحکام، ۴۶/۱؛ خویی، معجم رجال الحديث، ۳/۳۶۱) وجود دارد که عبارت «عن عمر بن اذینه او غیره» آمده است، یعنی «بُکیر» از «عمر بن اذینه»، نقل می‌کند، این عبارت صحیح نیست زیرا «عمر بن اذینه» در طبقه بعد از «بُکیر» قرار دارد و جزو ناقلان احادیث اوست و تعداد قابل توجهی روایت از او نقل کرده است. در بعضی سندها نام «ابن ابی عمیر» و یا «ابن محبوب» وجود دارد که «بُکیر» از آنها روایات نقل کرده است، این نیز صحیح نیست، زیرا «بُکیر» مقدم بر آنهاست و آنها بعد از «بُکیر» زندگی می‌کردند. برخی رجال شناسان این اسناد را تصحیح و مورد اشتباه را روشن کرده‌اند، مرحوم تستری در قاموس الرجال، دو اشکال بر بیان مرحوم اردبیلی بیان می‌کند و آن اینکه اردبیلی (جامع الرواة) دو روایت نقل کرده، نخست: روایتی را با سند «برقی از بکیر» آورده و دوم: بکیر از ابن محبوب یک روایت نقل کرده و این درست نیست. پاسخ آن دو اشکال را این‌گونه می‌دهد:

* تهذیب (طوسی، تهذیب الأحکام، ۱/۳۵۶) روایت مضموری را توسط برقی، از «بُکیر» نقل می‌کند، این اشتباه است و صحیح آن، نقل «برقی» از «علی بن حکم» از «ابان بن عثمان» از «بُکیر بن اعین» از امام باقر یا امام صادق علیهما السلام است. بعضی دانشمندان می‌گویند: برقی از امام صادق علیه السلام هیچ روایتی ندارد، بنابراین نمی‌تواند از «بُکیر» نقل کند.

* «بُکیر بن اعین» از «ابن محبوب» نقل ندارد. «بُکیر» محرف از «ابن بکیر» است (ر.ک: تستری، قاموس الرجال، ۲/۳۸۶، رقم ۱۱۹۴؛ خویی، معجم رجال الحديث، ۳/۳۶۱). ابن محبوب بعد از شهادت امام صادق علیه السلام به دنیا آمده در حالی که «بُکیر»، زمان حیات امام علیه السلام از دنیا رفت، بنابراین ابن محبوب نمی‌تواند از «بُکیر» روایت نقل کند.

مرحوم تستری موارد دیگری از تناقض‌ها را نقل و بررسی کرده است.

«بُکیر» از خاندان «اعین» و بزرگان شیعه و اصحاب معصومان علیهم السلام است. از زمان امام سجاد علیه السلام تا اوایل غیبت صغری تعداد زیادی از خاندان اعین جزو محدثان بزرگ شیعه بودند. «بُکیر» از محضر امام باقر و امام صادق علیهما السلام بهره‌برد. برخی از راویان وی جزو بزرگان شیعه هستند. استفاده مستقیم از اهل بیت علیهم السلام و تربیت شاگردان بزرگ، نشانه‌هایی بر اعتماد به وی در نقل احادیث و

قدرت علمی اوست. برخورد بزرگان فتوا و صاحبان کتب اربعه نیز می‌تواند دلیلی بر این نظریه باشد.

ب) گونه‌شناسی روایت‌های «بُکیر»

در این بخش روایت‌های وی در کتب اربعه گونه‌شناسی شده و فراوانی حدیث‌ها در ابواب مختلف آن کتاب‌ها استخراج می‌گردد.

۱. جایگاه و موضوعات روایات «بُکیر»

دانشیان حدیث‌پژوه به گاه تألیف در چینش علمی احادیث، سلیقه به کار بسته‌اند به صورتی که احادیث اول هر باب بیشترین تناسب را با عنوان باب داشته باشد و یا احادیثی که نظر مؤلف به آن تعلق گرفته، در آغاز بیاید و سپس سایر احادیث، ذکر شود. گاهی مؤلف، احادیث کتاب خود را چنان می‌چیند که در هر باب از جایی شروع و به جایی ختم می‌کند و این روش را در همه ابواب به کار می‌گیرد به گونه‌ای که می‌توان برای احادیث اول یا میانی و یا پایانی باب‌ها وجه مشترکی بیان کرد (احسانی فر، ۱۹۶). در یک رده‌بندی مرسوم، معارف دینی به سه دسته کلام، احکام و اخلاق تقسیم می‌شوند و هر یک از اینها نیز دارای زیرمجموعه‌هایی هستند. فقه رشته‌ای از علوم اسلامی است که قوی‌ترین تحلیل‌ها تاکنون برای این رشته بوده است. قوی‌ترین علما، فقیه‌ترین آنان بودند. کسانی فقیه می‌شدند که دارای قوتی در فهم احادیث می‌گشتند و اگر به سایر علوم مثل حدیث، تفسیر و کلام روی می‌آوردند، با نگاه فقیهانه بر عمق تحلیل‌ها می‌افزودند (همان، ۱۶۰). با توجه به کتب اربعه به خصوص کتاب کافی، معلوم می‌شود بیشتر روایت‌های «بُکیر» فقهی است. البته در موضوعات اخلاق و کلام نیز روایت‌هایی از او نقل شده است.

۲. موقعیت روایات با تفکیک باب

نتایجی که از بررسی کتب اربعه به‌دست آمده، در جدول‌های ذیل نمایش داده می‌شود. علت تهیه جدول‌ها این است که با گونه‌شناسی روایت‌های «بُکیر» و تعیین جایگاه آنها، میزان تعامل و اعتماد مؤلفان کتب اربعه نسبت به «بُکیر» معلوم می‌گردد. مقدار توجه آن مؤلفان به این روایت‌ها نشان‌دهنده موقعیت او نزد آنهاست. با مشخص شدن این مطالب اظهار نظر در مورد وی بهتر صورت می‌گیرد. در جدول‌ها اصطلاحاتی وجود دارد، بازتعریف آنها عبارتست از: باب‌هایی که جزو تکالیف (واجب یا حرام) مکلفان است با عنوان **ابواب الزامی** نامیده شده و با نشانه (أ) رمزگذاری شده است. ابوابی که نشان‌دهنده اعمال مستحبی یا مباحات و افعال اختیاری است به **غیرالزامی** تعبیر گردیده و با نشانه (غ) رمزگذاری شده‌اند. روایتی که تکیه‌گاه فتوای صاحب کتاب است به‌عنوان **روایت دلیل** و با نشانه (د) آورده می‌شود. روایت‌هایی که در تأیید فتوا و در ادامه احادیث باب آمده با عنوان **روایت شاهد** و با نشانه (ش)

بیان می‌گردد. تعداد روایت‌های باب از این جهت ذکر می‌شود که دانسته شود در هر باب چند روایت وجود دارد و چه تعداد آنها از «بُکیر بن اَین» نقل شده است. شماره روایت مربوط به وی، جایگاه روایت نزد مؤلف را نشان می‌دهد، این شماره‌گذاری توسط مؤلف انجام شده و یا از شماره‌های درج شده در نرم‌افزار (درایه النور ۱/۲ و جامع الاحادیث ۳/۵)، استفاده گردیده است. بعضی از احادیث میانی یا انتهایی باب به عنوان دلیل آمده است، زیرا موضوع جدیدی را مطرح می‌کند.

الکافی

در این کتاب (کلینی، ۱۴۰۷ق) تعداد ۲۷ روایت از «بُکیر» نقل شده و در آن موضوع‌های دیگری غیر

از فقه نیز مورد توجه است.

ردیف	موضوع	ریز موضوعات مرتبط	نوع باب الزامی / غیرالزامی	روایت / دلیل / شاهد	تعداد روایات باب	شماره روایات مربوط	صفحه
۱	طهارت	الشَّكَّ فِي الْوُضُوءِ وَمَنْ نَسِيَهُ أَوْ قَدَّمَ أَوْ آخَرَ	أ	د	۹	۱	۳۳
۲		بَابُ صِفَةِ الْوُضُوءِ	أ		۹	۵	۲۶
۳	صلاه	بَابُ صَلَاةِ النَّوَافِلِ	ع	د	۳۵	۳	۴۴۲
۴	نکاح	بَابُ الرَّجُلِ يُدَلِّسُ نَفْسَهُ وَ الْعَيْنَيْنِ	أ	د	۱۱	۳	۴۱۰
۵	طلاق	طَلَاقِ الْمَعْتُوهِ وَ الْمَجْنُونِ وَ طَلَاقِ وَ لِيَّهِ عَنْهُ	أ	د	۷	۳	۱۲۵

۷۳	۶	۳	۵		أ	بَابُ أَنْ الْمُرَاجَعَةَ لَا تَكُونُ إِلَّا بِالْمُؤَافَقَةِ		۶
۷۹	۶	۱	۹		غ	بَابُ طَلَاقِ الْغَائِبِ ^۱		۷
۲۲۴	۴	۲	۲		غ	باب نادر آیات بینات		۸
۲۳۴	۴	۱۱	۳۰	ش	أ	باب صَيْدِ الْحَرَمِ وَمَا تَحِبُّ فِيهِ الْكُفَّارَةُ	حج	۹
۱۸۴	۴	۳	۳		غ	بَابُ بَدْءِ الْحَجْرِ وَالْعَلَّةِ فِي اسْتِئْذَانِهِ		۱۰
۵۱۹	۳	۱۰	۱۰	د	أ	بَابُ أَنَّهُ لَيْسَ عَلَى الْمُحَلِّيِّ وَ سَبَائِكِ الذَّهَبِ وَ مَقَرِّ الْفِضَّةِ وَ الْجَوْهَرِ زَكَاةٌ	زکات	۱۱
۵۴۵	۳	۱	۶		أ	بَابُ الزَّكَاةِ لَا تُعْطَى غَيْرَ أَهْلِ الْوَلَايَةِ		۱۲
۱۹۰	۷	۱	۷	د	أ	بَابُ مَنْ زَنَى بِذَاتِ مَحْرَمٍ	حدود	۱۳
۸۲	۷	۷	۷	د	أ	بَابُ آخِرِ فِي إِبْطَالِ لِعَوْلِ وَأَنَّ السَّهَامَ لَا تَزِيدُ عَلَى سِتَّةٍ	ارث	۱۴
۹۶	۷	۱	۳	د	أ	بَابُ مِيرَاثِ الْوَلَدِ مَعَ الزَّوْجِ وَ الْمَرْأَةِ وَالْأَبْرِينِ		۱۵

۱. در این باب به نحوه طلاق دادن کسی که غایب است، اشاره شده است، پس می‌توان به وی اطلاع داد و به روایات عمل نکرد.

۱۰۲	۷	۴	۸	د	أ	بَابُ مِيرَاثِ الْإِخْوَةِ وَ الْأَخْوَاتِ مَعَ الْوَالِدِ			۱۶
۱۰۳	۷	۶		د	أ				۱۷
۱۰۴	۷	۷		د	أ				۱۸
۱۰۹	۷	۲	۱۱	د	أ	بَابُ الْجَدِّ			۱۹
۱۲۷	۷	۳	۱۱	ش	أ	بَابُ أَنَّ الْمُنْأَى لَا يَرْتُقَنَّ مِنَ الْعَقَارِ شَيْئاً			۲۰
۴۴۰	۲	۱	۴	د	غ	بَابُ فِيمَا أُعْطِيَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ آدَمَ عَ وَقَتَ التَّوْبَةِ	توبه	آداب و اخلاق	۲۱
۲۶۲	۵	۱	۹	د	غ	بَابُ مَا يُقَالُ عِنْدَ الرِّزْقِ وَالْعَرَسِ	زراعت		۲۲
۲۷۹	۵	۴	۶	ش	أ	بَابُ فِي إِحْتِإَاءِ أَرْضِ الْمَوَاتِ			۲۳
۲۷۴	۵	۲	۹	ش	أ	بَابُ تَبِيحِ الرِّزْقِ الْأَخْضَرِ وَ الْقَصِيلِ وَ أَشْبَاهِهِ			۲۴
۱۰۹	۱	۲	۷	د	أ	بَابُ الْإِزَادَةِ أَنَّهُمَا مِنْ صِفَاتِ الْفِعْلِ وَسَا بِرِّصْفَاتِ الْفِعْلِ	صفات باری تعالی	عقاید و کلام	۲۵
۲۸۶	۱	۴	۷	د	أ	بَابُ مَا نَصَّ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَ رَسُولُهُ عَلَى الْأَيْمَةِ عَ وَاحِداً فَوَاحِداً	امامت		۲۶
۴۳۶	۱	۱	۹	د	غ	بَابُ فِيهِ نُبْتٌ وَ جَوَامِعُ مِنَ الرُّوَايَةِ فِي الْوَلَايَةِ			۲۷

کتاب «الکافی» در موضوع اخلاق، باب‌های: نوافل، نیت (خیر و شر)، توبه، زراعت و مذمت شطرنج روایت نقل کرده. همچنین روایت‌هایی در موضوعات مهم کلام، باب‌های: اراده (صفات فعل باری تعالی) و سایر صفات، ولایت ائمه علیهم السلام و حج (علت شروع طواف از حجر و استلام آن) وجود دارد. جدول فوق نشان می‌دهد، تعداد ۲۰ روایت با موضوع فقه است که از آن‌ها، ۱۴ روایت در باب‌های الزامیست، مانند: باب طهارت، باب ارث، باب حج. در این مجموعه ۱۶ روایت، دلیل و مستند فتوا است و چهار روایت شاهد فتوای مؤلف و مؤید آن است. مجموعه احادیث اخلاقی که چهار روایت دارد، دو روایت آن دلیل است. مجموعه عقاید نیز دارای سه روایت است که از آن‌ها دو روایت الزامی و همه آن‌ها شاهد برای فتوای مؤلف است. در نهایت مشاهده می‌شود که ۲۰ روایت در باب‌های الزامی بوده و بیشتر آن‌ها، دلیل هستند. در این کتاب روایت‌های «بُکیر»، معمولاً در صدر باب قرار دارد که نشانه میزان اهمیت وی و روایات او نزد مؤلف است.

۲/۱. من لایحضره الفقیه

این کتاب (ابن بابویه، من لایحضره الفقیه) فقهی است و در آن ۱۱ روایت از «بُکیر» نقل شده است.

رج	موضوعات	ریز موضوعات مرتبط	نوع باب الزامی / غیرالزامی	روایت دلیل / شاهد	تعداد روایات باب	شماره روایات مربوط	جلد	صفحه
۱	صلاة	بَابُ مَوَاقِيتِ الصَّلَاةِ	أ	د	۲۶	۴	۱	۲۱۶
۲		بَابُ صَلَاةِ الْمَرِيضِ وَالْمُعْتَمَى عَلَيْهِ وَالضَّعِيفِ وَالْمَبْطُونِ وَالشَّيْخِ الْكَبِيرِ وَغَيْرِ ذَلِكَ	أ	د	۲۹	۲۱	۱	۳۶۱
۳		بَابُ نَوَادِرِ الصَّلَوَاتِ	غ	د	۱۲	۱	۱	۵۶۵
۴	نکاح	بَابُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ مِنَ النِّكَاحِ وَمَا حَرَّمَ مِنْهُ	أ	د	۷۸	۶۷	۳	۴۰۵
۵	طلاق	بَابُ طَلَاقِ السُّنَّةِ	أ	د	۱۰	۵	۳	۴۹۸
۶	حج	بَابُ نَوَادِرِ الْحَجِّ	غ	د	۲۲	۱	۲	۵۱۹
۷		بَابُ مَا يَجِبُ عَلَى الْمُحْرَمِ فِي أَنْوَاعِ مَا يُصَيِّدُ مِنَ الصَّيْدِ	أ	ش	۱۸	۱۵	۲	۳۶۴
۸	زکات	بَابُ الْأَصْنَافِ الَّتِي تَجِبُ عَلَيْهَا	أ	د	۵	۲	۲	۱۶

بهار و تابستان ۱۳۹۸ بازساخت شخصیت و گونه‌شناسی روایات «بُکیر بن اعین» ۲۷۹						
ردیف	رکوع	باب	تعداد روایات	نوع روایت	موضوع	صفحه
۹	ارث	بَابُ مِيرَاثِ الْإِخْوَةِ وَالْأَخْوَاتِ	۳	د	أ	۲۷۷
۱۰			۳	د		۲۷۷
۱۱		بَابُ مِيرَاثِ الْأَجْدَادِ وَالْبَجَدَاتِ	۳۸	ش		۲۸۲

در کتاب «من لایحضره الفقیه» نیز روایت‌های «بُکیر» در اوایل ابواب قرار دارند. از تعداد ۱۱ روایت «بُکیر»، نُه روایت آن در باب‌های الزامیست، مانند: باب صلاة در موضوع وقت نماز، نماز مریض و مبطون، باب‌های نکاح، طلاق، ارث، حج. در این مجموعه نه روایت اصلی و مستند فتوای مؤلف هستند.

۲/۲. تهذیب الاحکام

این کتاب (طوسی، تهذیب الاحکام) به‌طور کامل فقهی است و ۴۸ روایت از «بُکیر» نقل کرده است.

رج	موضوع	ریز موضوعات مرتبط	نوع باب الزامی / غیرالزامی	روایت اصلی / ناظر	تعداد روایات باب	شماره روایات مربوط	جلد	صفحه
۱	طهارت	۴ - بَابُ صِفَةِ الْوُضُوءِ وَالْفَرْضِ مِنْهُ	أ	د	۱۱۷	۷	۱	۵۶
۲		السنة والفضیله فیہ	أ	د		۴۰	۱	۷۶
۳			أ	ش		۶۰	۱	۸۱
۴			أ	ش		۸۶	۱	۹۰
۵			أ	ش		۱۱۴	۱	۱۰۱
۶			أ	ش		۱۱۷	۱	۱۰۲
۷		۱۸ - بَابُ دُخُولِ الْحَمَّامِ وَآدَابِهِ وَ سُنَّتِهِ	غ	د	۳۵	۳۵	۱	۳۷۹
۸		۳ - بَابُ آدَابِ الْأَخْدَانِ الْمُوجِبَةِ لِلطَّهَارَاتِ	أ	د	۹۰	۷۱	۱	۴۶
۹		ابواب الزیادات فی ابواب کتاب الطهارات:	غ	ش	۲۹	۲۶	۱	۳۵۰
۱۰		۱۴ و ۱۵ بَابُ الْأَخْدَانِ الْمُوجِبَةِ لِلطَّهَارَةِ	غ	د	۳۳	۲۹	۱	۳۵۶
۱۱	صلاه	۱۳ - بَابُ الْمَوَاقِيتِ	أ	د	۱۳۵	۱۶	۲	۲۴۶

٣٥٥	٢	٤٩		د	أ			١٢
٤	٢	٣	٢٦	ش	أ	١- بَابُ الْمَسْنُونِ مِنَ الصَّلَوَاتِ		١٣
١٩٤	٢	٦٤	٩٣	د	أ	١٠- بَابُ أَحْكَامِ السَّهْوِ فِي الصَّلَاةِ وَ مَا يَجِبُ مِنْهُ إِعَادَةُ الصَّلَاةِ		١٤
٣٥	٣	٣٨	١٠٩	ش	أ	بَابُ أَحْكَامِ الْجَمَاعَةِ وَ أَقَلِّ الْجَمَاعَةِ وَ صِفَةِ الْإِمَامِ وَ مَنْ يَقْتَدِي بِهِ وَ...		١٥
١٤٢	٧	١٥	٣٦	ش	أ	١٠- بَابُ بَيْعِ الْمَاءِ وَ الْمُنْعِ مِنْهُ وَ الْكَلِّ وَ الْمَرَاعِي وَ حَرِيمِ الْحُقُوقِ وَ غَيْرِ ذَلِكَ	تجارات	١٦
١٥٢	٧	٢٢	٣٥	ش	أ	١١- بَابُ أَحْكَامِ الْأَرْضَيْنِ		١٧
٣٣٧	٧	١٢	٦٨	د	أ	٣٠- بَابُ الْعُقُودِ عَلَى الْإِمَاءِ وَ مَا يَجِلُّ مِنَ النِّكَاحِ بِمِلْكِ الْيَمِينِ	نكاح	١٨
٣٣٨	٧	١٥		د	أ			١٩
٤٣٢	٧	٣١	٤٤	د	غ	٣٨- بَابُ التَّدْلِيْسِ فِي النِّكَاحِ وَ مَا يُرَدُّ مِنْهُ وَ مَا لَا يُرَدُّ		٢٠
٢٨	٨	٤	٢٤٠	د	أ	٣- بَابُ أَحْكَامِ الطَّلَاقِ	طلاق	٢١
٢٩	٨	٦	٧٣	د	أ	٩- بَابُ السَّرَارِيِّ وَ مِلْكِ الْإِيْمَانِ		٢٢
٣٦٢	٥	١٧٢	٢٦٦	د	أ	٢٥- بَابُ الْكُفَّازَةِ عَنْ حُطِّ الْمُنْحَرِمِ وَ تَعَدِّيهِ الشُّرُوطِ	حج	٢٣
٦	٤	١٢	١٢	ش	أ	١- بَابُ مَا تَجِبُ فِيهِ الزَّكَاةُ	زكات	٢٤
١٢	٤	٤	٤	ش	أ	٣- بَابُ زَكَاةِ الْفِضَّةِ		٢٥
١٦	٤	٧	١٨	ش	أ	٤- بَابُ زَكَاةِ الْجِنِّطِ وَ السَّعِيرِ وَ التَّمْرِ وَ الزَّرْبِيبِ		٢٦
١٩	٤	١٧		ش	أ			٢٧
٤٧	٤	١٥	١٧	ش	أ	١١- بَابُ تَعْجِيلِ الزَّكَاةِ وَ تَأْخِيرِهَا عَمَّا تَجِبُ فِيهِ مِنَ الْأَوْقَاتِ		٢٨
٧٦	٤	٤	٨	د	أ	٢٢- بَابُ وَقْتِ زَكَاةِ الْفِطْرَةِ		٢٩
٥٤	٤	١٤	١٤	د	أ	١٣- بَابُ مُسْتَحَقِّ الزَّكَاةِ لِلْفَقْرِ وَ		٣٠

المُسْكَنَةُ مِنْ جُمْلَةِ الْأَصْنَافِ							
۹۹	۴	۱۲	۶۵	د	أ	۲۹ - بَابُ مِنَ الزَّيَادَاتِ فِي الزَّكَاةِ	۳۱
۲۳	۱۰	۶۶	۱۹۱	د	أ	۱ - بَابُ حُدُودِ الرِّئَى	۳۲
۳۶	۱۰	۲۷		د	أ		۳۳
۷۳	۱۰	۴۱	۱۰۸	د	أ	۶ - بَابُ الْحَدِّ فِي الْفَرِيَةِ وَالسَّبِّ وَ التَّعْرِيفِ بِذَلِكَ وَ التَّصْرِيحِ وَ الشَّهَادَةِ بِالزُّورِ	۳۴
۱۰۷	۱۰	۳۵	۱۵۶	د	أ	۸ - بَابُ الْحَدِّ فِي السَّرِقَةِ وَ الْخِيَانَةِ وَ الْحُلْسَةِ وَ نَبْشِ الْقُبُورِ وَ الْحَنْقِ وَ الْفَسَادِ فِي الْأَرْضَيْنِ	۳۵
۲۳۸	۹	۴	۱۶	ش	أ	۲۱ - بَابُ فِي إِيْطَالِ الْعَوْلِ وَ الْعَصَبَةِ	۳۶
۲۷۳	۹	۱۰	۱۲	ش	أ	۲۳ - بَابُ مِيرَاثِ الْوَالِدَيْنِ	۳۷
۲۷۶	۹	۸	۲۲	ش	أ	۲۴ - بَابُ مِيرَاثِ الْأَوْلَادِ	۳۸
۲۸۲	۹	۸	۱۵	ش	أ	۲۵ - بَابُ مِيرَاثِ الْوَالِدَيْنِ مَعَ الْإِخْوَةِ وَالْأَخَوَاتِ	۳۹
۲۸۸	۹	۱	۳۸	د	أ	۲۷ - بَابُ مِيرَاثِ الْأَرْوَاجِ	۴۰
۲۹۰	۹	۵		د	أ		۴۱
۲۹۱	۹	۶		د	أ		۴۲
۲۹۳	۹	۸		د	أ		۴۳
۲۹۷	۹	۲۴		د	أ		۴۴
۳۰۱	۹	۳۷		د	أ		۴۵
۳۰۳	۹	۲	۶۵	د	أ	۲۸ - بَابُ مِيرَاثِ مَنْ عَمَّا مِنَ الْأَبَاءِ وَ هَيْطَ مِنَ الْأَوْلَادِ	۴۶
۳۱۳	۹	۴۴		ش			۴۷
۳۱۹	۹	۴	۱۷	د		۲۹ - بَابُ مِيرَاثِ الْإِخْوَةِ وَ الْأَخَوَاتِ	۴۸

بیش از ۴۵ روایت کتاب «تهذیب الأحکام» در باب‌های تکلیفی هستند، مانند: طهارت، صلاة، تجارت، زکات و حدود که احکام زیادی دارند. این کتاب نیز بیشتر روایات‌های «بُکیر» را در اوایل ابواب

قرار داده است. با دقت نظر در تعداد روایات هر باب، معلوم می‌شود، ۲۰ روایت دلیل و مورد فتوای مؤلف است.

۲/۳. الاستبصار فیما اختلف من الاخبار

در این کتاب (همو، الاستبصار) تعداد ۲۸ روایت فقهی از «بُکیر» نقل شده است.

رج	موضوع	ریز موضوعات مرتبط	نوع باب الزامی / غیرالزامی	روایت دلیل / شاهد	تعداد روایات باب	شماره روایت مربوط	جلد	صفحه				
۱	طهارت	۴۱ - بَابُ عَدَدِ مَرَّاتِ الْوُضُوءِ	أ	ش	۱۱	۸	۱	۷۱				
۲	صلات	۱۴۷ - بَابُ أَوَّلِ وَقْتِ الظُّهْرِ وَ الْعَصْرِ	أ	د	۵۲	۱۹	۱	۲۴۸				
۳						۳۰	۱	۲۵۲				
۴						۱۳۰ - بَابُ الْمَسْنُونِ مِنَ الصَّلَاةِ فِي الْيَوْمِ وَ اللَّيْلَةِ	أ	ش	۷	۳	۱	۲۱۸
۵	بیع	۲۶۳ - بَابُ وُجُوبِ الْقِرَاءَةِ خَلْفَ مَنْ لَا يُقْتَدَى بِهِ	أ	د	۹	۳	۱	۴۳۰				
۶						۳۲ - بَابُ النَّهْيِ عَنِ اسْتِقْبَالِ الشَّعْرِ فِي غَسْلِ الْأَعْضَاءِ	غ	د	۳	۱	۱	۵۷
۷						۳۵ - بَابُ مِقْدَارِ مَا يُمَسَّحُ مِنَ الرَّأْسِ وَ الرَّجُلَيْنِ	أ	ش	۵	۱	۱	۶۱
۸						۲۱۹ - بَابُ مَنْ تَيَقَّنَ أَنَّهُ زَادَ فِي الصَّلَاةِ	أ	د	۵	۱	۱	۳۷۶
۹						۷۲ - بَابُ مَنْ أَحْيَا أَرْضاً	غ	ش	۵	۴	۳	۱۰۸
۱۰						۷۶ - بَابُ بَيْعِ الزَّرْعِ الْأَخْضَرِ قَبْلَ أَنْ يَصِيرَ سُنبُلًا	أ	ش	۹	۶	۳	۱۱۳
۱۱						نکاح	۱۲۸ - بَابُ أَنَّ الْمَمْلُوكَ إِذَا كَانَ مُتَزَوِّجاً بِحَرَّةٍ كَانَ الطَّلَاقُ بَيْنَهُ	غ	د	۱۱	۳	۳
۱۲	۱۲۹ - بَابُ أَنْ يَبِيعَ الْأَمَةُ طَلَاقُهَا	غ	د	۴	۱						۳	۲۰۸
۱۳	طلاق	۱۶۴ - بَابُ أَنَّ مَنْ طَلَّقَ امْرَأَةً ثَلَاثَ تَطْلِيقَاتٍ لِلِسُنَّةِ لَا تَحِلُّ لَهُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجاً غَيْرَهُ	أ	ش	۲۴	۲	۳	۲۷۰				

۲۲۷	۳	۳	۳	د	أ	۱۶۵ - بَابُ مَا بِهِ تَفْعُ الْفُرْقَةُ مِنْ كِنَايَاتِ الطَّلَاقِ	۱۴
۲۸۶	۳	۵	۲۰	ش	أ	۱۶۹ - بَابُ أَنَّ مَنْ طَلَّقَ امْرَأَتَهُ ثَلَاثَ تَطْلِيقَاتٍ مَعَ تَكَامُلِ الشَّرَاطِطِ فِي مَجْلِسٍ وَاحِدٍ وَقَعَتْ وَاحِدَةً	۱۵
۱۵	۲	۴	۱۶	د	أ	۷ - بَابُ الْمَقْدَارِ الَّذِي تَجِبُ فِيهِ الرِّكَاءَةُ مِنَ الْجِنَظَةِ وَالشَّعِيرِ وَالشَّمْرِ وَالرَّيْبِيبِ	۱۶
۶	۲	۱۲	۱۲	د	أ	۱ - بَابُ مَا تَجِبُ فِيهِ الرِّكَاءَةُ	۱۷
۴۶	۲	۷	۷	د	أ	۲۳ - بَابُ وَقْتِ الْفِطْرَةِ	۱۸
۲۰۸	۴	۱	۶	د	أ	۱۱۹ - بَابُ مَنْ زَنَى بِدَاتٍ مَحْرَمٍ	۱۹
		۲					۲۰
		۳		ش			۲۱
۲۲۹	۴	۷	۱۵	ش	أ	۱۳۱ - بَابُ الْمَمْلُوكِ يَغْدِفُ حُرًّا	۲۲
۱۴۴	۴	۵	۷	ش	غ	۹۰ - بَابُ مَا يَخْتَصُّ بِهِ الْوَلَدُ إِذَا كَانَ ذَكَرًا مِنَ الْمِيرَاثِ	۲۳
۱۴۶	۴	۴	۱۳		أ	۹۱ - بَابُ أَنَّ الْإِخْوَةَ وَالْأَخَوَاتِ عَلَى اخْتِلَافِ أَنْسَابِهِمْ لَا يَرْتُونَ مَعَ الْأَبَوَيْنِ وَلَا مَعَ وَاحِدٍ مِنْهُمَا شَيْئاً	۲۴
۱۵۱	۴	۱	۱۳	د	أ	۹۴ - بَابُ أَنَّ الْمَرْأَةَ لَا تَرِثُ مِنَ الْعَقَارِ وَالدُّورِ وَالْأَرْضَيْنِ شَيْئاً مِنْ تَرْبَةِ الْأَرْضِ وَلَهَا نَصِيبُهَا مِنْ قِيَمَةِ ...	۲۵
۱۵۳	۴	۱۱		ش			۲۶
۱۵۵	۴	۱	۱۷	د	أ	۹۵ - بَابُ مِيرَاثِ الْجَدِّ مَعَ كَالَالَةِ الْأَبِ	۲۷
۱۶۵	۴	۱	۴		أ	۹۸ - بَابُ أَنَّ الْجَدَّ الْأَدْنَى يَمْنَعُ الْجَدَّ الْأَعْلَى مِنَ الْمِيرَاثِ	۲۸

از مجموعه ۲۸ روایت کتاب «الاستبصار فیما اختلف من الأخبار»، تعداد ۲۴ روایت در باب‌های تکلیفی مانند: طهارت، ارث و بیع قرار دارد. از آن میان ۱۸ روایت دلیل و ۱۱ روایت شاهد به نظر مؤلف است. در این کتاب نیز روایت‌های «بُکیر» در اوایل ابواب قرار دارند.

نتیجه مطالب فوق، به صورت ذیل است.

نام کتاب	تعداد کل روایات	تعداد روایات			روایات ابواب		درصد روایات
		فقهی	اخلاق	کلام	دلیل	الزامی	
کافی	۲۷	۲۰	۴	۳	۲۲	۲۰	۷۴/۵
فقیه	۱۱	۱۱	--	--	۹	۹	۱۰۰
تهذیب	۴۸	۴۸	--	--	۲۹	۴۴	۱۰۰
استبصار	۲۸	۲۸	--	--	۱۶	۲۳	۱۰۰
جمع	۱۱۴	۱۰۷	۴	۳	۷۶	۹۶	۹۳/۶۲

جدول فوق خلاصه جدول‌های قبل است که در آن، نمایه تعداد کل روایت‌های «بُکیر» در کتب اربعه و درصد فراوانی روایات فقهی وی را در هر یک از آن کتاب‌ها نشان می‌دهد. در تعداد زیادی از ابواب فقه (صلات، طهاره، نکاح، طلاق، بیع، زکات، حج، حدود، دیات و ...) روایات وی جزو ابواب الزامی است. روایاتی نیز از وی در ابواب عقاید و اخلاق کتاب «الکافی» وجود دارد. در عقاید نیز بیشتر روایات وی در مورد حجت و امام علیه السلام است که این نشانه استقامت عقیده او است. ۷۴ درصد روایت‌هایی که در کتاب کافی وجود دارد و ۱۰۰ درصد روایت‌های نقل شده در سه کتاب دیگر، فقهی است. کثرت روایات فقهی با ضمیمه شدن روایت‌های اخلاقی و اعتقادی که در مورد حجت و امام علیه السلام است، نشان دهنده استقامت عقیده «بُکیر بن اعین» است.

با مقایسه‌ای در کتب اربعه می‌توان این چنین گفت: بیش از ۹۳ درصد روایت‌های «بُکیر» که در آن کتاب‌ها نقل شده، فقهی است و این نکته‌ای قابل توجه است. روایاتی که در باب عقاید کتاب «الکافی» وجود دارد، بیشتر درباره حجت و امام علیه السلام است که نشان دهنده سلامت و استقامت عقیده است. هیچ یک از دانشیان رجال شیعه، قدح و ذم وی را ننموده‌اند؛ این یعنی وی جزو امامیه بوده و دچار انحراف و لغزش در عقیده نگشته است.

نتیجه‌گیری

موضوع احکام توصیفی دانشمندان رجالی در کتاب‌های فهرست و رجال، راویان صاحب اثر هستند. راویان سه نقش می‌توانند داشته باشند که عبارت از: صاحب اثر بودن، واسطه در نقل اثر و راویان شفاهی است. راویان شفاهی از دایره توصیفات رجالی برکنار هستند. از آن جمله راویان شفاهی «بُکیر بن اعین» است. بیشتر افراد خانواده‌ای که او در آن زندگی می‌کرد از راویان مورد اعتماد امامان معصوم علیهم السلام

بودند. خاندان «اعین» از زمان امام سجاد علیه‌السلام تا غیبت صغری از خانواده‌های علمی و خدمتگزار به فرهنگ شیعه به‌شمار می‌آید. «بُکیر» در طبقه امام باقر و امام صادق علیهما‌السلام است و بیشتر روایات خود را بدون واسطه از امامان معصوم علیهما‌السلام نقل می‌کند. بسیاری از راویان وی از بزرگان شیعه و در زمره اصحاب اجماع هستند. در کتب اربعه، ۱۱۴ روایت غیرتکراری از وی نقل شده است. بیشتر آنها فقهی است و به عنوان دلیل فتوای مؤلفان آن کتاب‌ها قرار گرفته است. در بعضی از ابواب روایات او شاهد هستند، یعنی مؤید فتوای صاحب کتاب است. در عقاید نیز بیشتر روایات وی در مورد حجت است. در منابع گزارشی بر ارتداد وی وجود ندارد و این می‌تواند نشانه‌ای بر استقامت عقیده «بُکیر» باشد.^۱ بُکیر از موقعیت علمی و اعتقادی بسیار رفیعی نزد امام باقر و امام صادق علیهما‌السلام برخوردار بود. نقل زیاد روایت اجلاء از یک فرد می‌تواند دلیلی برای توثیق وی باشد. کثرت روایت‌های فقهی و صدور فتوا بر اساس آن روایت‌ها با ضمیمه شدن روایت‌های اخلاقی و اعتقادی که در مورد حجت و امام علیه‌السلام است، نشان دهنده استقامت عقیده «بُکیر بن اعین» است. این مطلب در نوشته‌های علمای رجال نیز بیان شده است. بنابر این و گفته‌های مرحوم مامقانی در توثیق وی، می‌توان جایگاه روایت‌های «بُکیر بن اعین» را از مقام «حسن» فراتر دانست. با توجه به آنها و وثاقت بیان شده برای او، روایات «بُکیر بن اعین» را نیز «صحیح» دانست.

منابع

- ابن بابویه، محمد بن علی، *من لایحضره الفقیه*، محقق/مصحح: علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، ۱۴۱۳ ق.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، *لسان العرب*، تحقیق: جمال الدین میردامادی، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ ق.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق، *الفهرست*، ترجمه: م. رضا تجدد، تهران: بانک بازرگانی ایران، ۱۳۴۶.
- ابو غالب زراری، احمد بن محمد، *رسالة أبي غالب الزراري إلى ابن ابيه في ذكر آل أعين و تكملتها*، تحقیق: محمدرضا حسینی، قم: مرکز البحوث و التحقیقات الإسلامية، ۱۳۶۹.
- احسانی فر، محمد مهدی، *ملاک‌های اعتبارسنجی منابع حدیث شیعه*، پایان نامه کارشناسی ارشد: دانشکده علوم حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، ۱۳۸۹.
- اردبیلی، محمد بن علی، *جامع الرواة و ازاحة الاشتباهات عن الطرق و الأسناد*، بیروت: دار الأضواء، ۱۴۰۳ ق.
- بحرالعلوم، محمد مهدی، *الفوائد الرجالية*، تهران: منشورات مکتبه الصادق علیه‌السلام، ۱۳۶۳ ق.
- برقی، احمد بن محمد، *الرجال (برقی)*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۳ ق.

۱. اگر وی از اعتقادات امامیه برگشته بود حتما در منابع ذکر می‌شد، در ضمن اینکه تصریح بزرگان رجال، دلیل دیگری بر استقامت عقیده وی است.

- تستری، محمد تقی، قاموس الرجال، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۸ ق.
- تقی الدین حلی، حسن بن علی، الرجال (ابن داود)، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۲.
- حسینی جلالی، محمدرضا، معجم الاعلام من آل امین الکرام، قم: مرکز بحوث و تحقیقات اسلامی، ۱۳۶۹.
- خویی، ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث، بیروت، بی نا، ۱۴۰۳ ق.
- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
- سبحانی، جعفر، کلیات فی علم الرجال، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۲۶ ق.
- سمعانی، عبدالکریم بن محمد، الانساب، بیروت: نشر دار الجنان، ۱۴۰۸ ق.
- صاحب المعالم، حسن بن زین الدین، التحریر الطاوسی لکتاب الاختیار من کتاب ابي عمر الکشی، تحقیق: فاضل الجواهری، قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۱۱ ق.
- طوسی، محمد بن حسن، اختیار معرفة الرجال، محقق/ مصحح: حسن مصطفوی، مشهد: انتشارات دانشگاه مشهد، ۱۳۴۸.
- _____، الاستبصار فیما اختلف من الأخبار، محقق/ مصحح: حسن موسوی خراسان، تهران: دارالکتب الإسلامية، ۱۳۹۰ ق.
- _____، تهذیب الأحکام، محقق/ مصحح: حسن موسوی خراسان، تهران: دارالکتب الإسلامية، ۱۴۰۷ ق.
- _____، رجال الطوسی، نجف: بی نا، ۱۳۸۰ ق.
- _____، فهرست کتب الشیعه و اصولهم و اسماء المصنفین و اصحاب الاصول، نجف: محمد صادق آل بحر العلوم، ۱۳۵۶.
- علامه حلی، حسن بن یوسف، خلاصه الاقوال، قم: دار الذخائر، ۱۴۱۱ ق.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، محقق: علی اکبر غفاری، و محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الإسلامية، ۱۴۰۷ ق.
- ماحوزی، سلیمان بن عبدالله، بلغه المحدثین إلى طريقة معرفة المحدثین، تحقیق: عبدالزهراء العویناتی، قم: مطبعة سید الشهداء علیه السلام، ۱۴۱۲ ق.
- مازندرانی حائری، محمد بن اسماعیل، منتهی المقال فی احوال الرجال، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث، ۱۴۱۹ ق.
- مامقانی، عبدالله، تنقیح المقال فی علم الرجال، تحقیق و استدرک: محی الدین مامقانی، قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۲۵ ق.
- مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی، الوجیزة فی الرجال، تحقیق: محمد کاظم رحمان ستایش، تهران: همایش بزرگداشت علامه مجلسی، دبیرخانه، بخش انتشارات، ۱۴۲۰ ق.

مدنی شیرازی، علی خان بن احمد کبیر، الطراز الأول و الكناز لما علیه من لغة العرب المعول، مشهد: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث، ۱۳۸۴.

مرتضی زبیدی، محمد بن محمد، تاج العروس من جواهر القاموس، تحقیق: علی هلالی، و علی سیری، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ ق.

نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۰۷ ق.

نعمتی، فرهاد، نقش کوفه در گسترش تشیع تا قرن چهارم هجری، قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۹۱.

پایگاه‌های اینترنتی:

اصغری نژاد، محمد، آل اعین هاله‌ای بر گرد آفتاب:

<http://www.hawzah.net/fa/magazine/magart/4180/4746/38656>

نهاوندیان، زهرا، بکیر بن اعین ابوجهم:

<http://www.encyclopaediaislamica.com/madkhal2.php?sid=1612>

پایگاه الموسوعة العربية:

www.arab-ency.com

پایگاه دانشنامه آزاد ویکی پدیا:

www.fa.wikipedia.org

پایگاه دانش‌نامه جهان اسلام:

www.rch.ac.ir

وبلاگ بنی وایل:

www.baniwael.blogfa.com

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی